

MIFLAR YORDAMIDA ONGNI
MANIPULYATSIYALASHNING O‘ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI

Toshov Xurshid Ilxomovich

O‘zMu “Falsafa va mantiq” kafedrasida tayanch doktoranti (DSc),
dotsent

ОСОБЕННОСТИ МАНИПУЛЯЦИИ РАЗУМОМ
ЧЕРЕЗ МИФЫ

Тошов Хуршид Ильхомович

Доцент кафедры «Философия и логика» УзМУ, доцент

CHARACTERISTICS OF MIND MANIPULATION
THROUGH MYTHS

Tashov Khurshid Ilkhomovich

Assistant doctor (DSc) of the "Philosophy and Logic"
department of UzMU, associate professor

E-mail: sujdiniya@mail.ru

+998977939641

Annotatsiya: Mazkur maqolada miflarning manipulyativ xarakteri tahlil qilinadi. Bunda an’anaviy va zamonaviy tafakkurlarda namoyon bo‘luvchi miflarning umumiy hamda farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ularning kishilar ongini egallash borasidagi epistemologik va psixologik jihatlari ochib beriladi, qolaversa, falsafiy tafakkur taraqqiyoti mobaynida yuzaga kelgan bu boradagi konsepsiyalar tadqiqiga diqqat qaratiladi. Shuningdek, zamonaviy jamiyatlarda miflar yaratish hamda uni ommalashtirish mexanizmlari falsafiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Bunda yevropasentristik ruhdagi miflarning tahlili asosida afsonalarning inson qalbi va ongini manipulyatsiyalash imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: mif, qadimiy miflar, zamonaviy miflar, mistifikatsiya, yevropasentrik miflar, madaniy yadro, ijtimoiy evolyutsiya, liberalism ongsizlik.

Аннотация: В данной статье анализируется манипулятивный характер мифов. Путем сравнительного анализа общего и различных аспектов мифов, возникающих в традиционном и современном мышлении, выявляются их гносеологические и психологические аспекты занимания сознания людей. Кроме того, уделено внимание изучению понятий по этому поводу, возникших в ходе развития философского мышления. Также с философской точки зрения рассматриваются механизмы мифотворчества и популяризации в современных обществах. На основе анализа мифов в евроцентристском духе раскрываются возможности мифов манипулировать человеческим сердцем и разумом.

Ключевые слова: миф, древние мифы, современные мифы, мистификация, европоцентристские мифы, культурное ядро, социальная эволюция, либерализм бессознательного.

Abstract: this article analyzes the manipulative character of myths. Through the comparative analysis of the common and different aspects of the myths that appear in traditional and modern thinking, their epistemological and psychological aspects of occupying the minds of people are revealed. In addition, attention is paid to the study of concepts in this regard, which arose during the development of philosophical thinking. Also, the mechanisms of myth creation and popularization in modern societies are considered from a philosophical point of view. Based on the analysis of myths in a Eurocentric spirit, the possibilities of myths to manipulate the human heart and mind are revealed.

Key words: myth, ancient myths, modern myths, mystification, Eurocentric myths, cultural core, social evolution, liberalism unconscious.

Kirish. Miflar irratsional hamda diniy mazmunga ega bo'lib, jamiyat an'alarining ajralmas qismini tashkil etadi va, ayniqsa, ideokratik boshqaruv tizimlarining ijtimoiy strukturasi legitimatsiya qilishda muhim rol bajaradi. Biroq shuni nazardan soqit qilmaslik lozimki, miflar zamonaviy jamiyatlarda voqelikni o'zida aks etuvchi ijtimoiy ong shakli sifatida hali o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Miflarning tuzulmasi va ularning dunyoqarash shakli sifatidagi jihatlari yaxshi o'rganilgan bo'lib, bunday tadqiqodlar natijalaridan, zamonaviy jamiyatlarda miflarni yaratish va ulardan ongni manipulyatsiya qilishda keng foydalanilmoqda. Tabiiyki, bunday miflar xalqlarning madaniyat yadrosini tashkil qilgan. Qadimgi Yunon, Hindiston, qadimgi turkiy elatlar miflari kabi uzoq vaqt saqlanib qolingan afsonalarning zamonaviy jamiyat an'ana va qadriyatlariga aylanib ketishi birmuncha murakkab sanaladi. Lekin, shunga qaramay zamonaviy jamiyatlarda yaratilayotgan miflar ommaviy madaniyat doirasida, ijtimoiy ongni manipulyatsiya qilishga imkon yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ongni manipulyatsiyalash fenomenining mohiyati va uning ijtimoiy-siyosiy, psixologik, axloqiy va madaniy jihatlari ochib berishga qaratilgan ko'plab izlanishlarni ajratib ko'rsatish mumkin, ammo, ularning ayrimlari g'oyaviy nuqtai nazardan muayyan g'oyaviy yaqinlik kasb etadi. Bu esa ularni tadqiq etishda tasnifiy yondashuvga zarurat tug'diradi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur fenomenni tadqiq etishga qaratilgan, funksionalistik, gumanistik, refleksiv va inqilobiy singari zamonaviy yondashuvlar asosida shakllangan izlanishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Ongni manipulyatsiya qilish fenomeni sohalararo tadqiqod predmeti sanalib, u falsafa, psixologiya, sotsiologiya, lingvistika, siyosiy fanlar singari yo'nalishlarda keng o'rganiladi. Ayni fenomen yaxlit holda to'laligicha o'rganilmagan bo'lsada, uning ayrim jihatlari yuqoridagi tadqiqot sohalar nuqtai nazaridan muayyan darajada tahlil etilgan, jumladan, E.Shostroma[1], K.Xorni[2] izlanishlarida manipulyatsiya obyektiva va subyektiva o'rtasidagi psixologik farqlar ochib berilgan bo'lsa, Ye.L.Dotsenko[3] ishlarida manipulyatsiya fenomenini tushuntirishga qaratilgan yondashuvlar natijalari hamda ularning psixologik jihatlari

sintezlanadi. G. Tard, G.Lebon, S.Moskovich, S.Sigele, V.M.Bexterev, Z.Freyd, K.G.Yung asarlarida individual va ommaviy ongga ta'sir ko'rsatish usullarining o'ziga xos xususiyatlari tahliliga diqqat qaratiladi. F.Zimbardo, M. Lyayppe, D.Mayers, E.Aronson, E.R.Pratkanis izlanishlarida esa, shaxs kognitiv tuzulmasiga ijtimoiy ta'sir ko'rsatish jarayonlarining alohida aspektlari tahlil etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Olmon faylasufi E. Kassirer o'zining "Zamonaviy siyosiy miflarning texnikasi" nomli asarida siyosiy maqsadlarda miflardan jamoatchilik ongini manipulyatsiya qilish vositalari sifatida qastdan foydalanilayotganligini qayd etadi. Faylasufning mazkur asaridan quydagi iqtiboslarni keltirish mumkin: "Mif odatda, onglanmaganlik faoliyati mahsuli hamda tasavvur o'yinlarining natijasi sifatida talqin qilinadi. Biroq, zamonaviy jamiyatlarda miflar qat'iy, puxta o'ylangan reja asosida yaratiladi. Yangi siyosiy miflar spontan tarzda yuzaga kelmaydi, boz ustiga ular erkin, ijodiy tasavvurning mahsuli ham emas. Aksincha, ular o'z ishining ustalari tomonidan sun'iy yaratilgan mahsulotdir. XX asrdagi buyuk texnologik kashfiyotlar, xuddi qurol yaroqlar kabi miflar ham ulkan bir industriyaga aylanib bormoqda. Bu prinsipial jihatdan muhim davr bo'lib, ijtimoiy hayotimizni butunlay o'zgartirib yuboradi"[4].

Bundan tashqari E.Kassirer siyosiy zo'ravonlik va majburlash metodlari insoniyat tarixi davomida qo'llanilib kelinganligini ta'kidlaydi. Lekin bunga qaramay, aksariyat hollarda ushbu metodlar moddiy natijaga diqqat qaratganligi ma'lum. Hatto eng shafqatsiz siyosiy tizimlar ham, bir qator xulq-atvor modellarinigina singdirishga uringan. Ular insonlarning fikr xayollarini band etishdan manfaatdor bo'lmaganlar. Kasirerning fikricha, zamonaviy siyosiy miflar esa butunlay yangi mazmunga ega. Ular biror xatti-harakatni ta'qiqlashga qaratilmagan. Zamonaviy miflar dastlab insonni o'zgartirishni, so'ngra uning barcha faoliyatini nazorat qilish va boshqarishni nazarda tutadi.

“Bizning siyosatchilarimiz shuni yaxshi biladiki, deb yozadi Kasirer, ommani kuch bilan emas, tasavvur yordamida boshqarish samaraliroq. Shu bois, ular bu ilmdan ustalik bilan foydalanmoqdalar. Bugungi kunda siyosatchi omma ko‘z o‘ngida kelajakni bashorat qiluvchi koxinga aylanib qoldi. Bashorat yangi siyosiy texnologiyalarning ajralmas qismiga aylandi”[5].

Bu ma’nodan falsafa siyosiy miflar shakllanishi uchun to‘sqinlik qila olmaydi, chunki ular o‘ziga xos mazmunga ega. Ular mantiqiy argumentlarga bo‘ysunmaydi, ularni sillogizm yordamida rad etish murakkab. Biroq, shunga qaramay falsafa, miflarning yaratilish shartlari va ularni ishlab chiqarayotgan manipulyatorlarni bilishda yordam beradi. Kasirer siyosiy mifni bilish deganda, uning kuchli va kamchilik tomonlarini baholashni ko‘zda tutadi. Zamonaviy miflarning vujudga kelishini, strukturasi, ishlash texnologiyalarini bilish olimning fikricha, uni bartaraf etishda muhim o‘rin tutadi.

Jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishda manfaat nuqtai nazaridan miflarni turli kategoriyalarga ajratish mumkin. Ana shunday kategoriyalardan biri bu qora miflar tushunchasidir.

Odatda qora miflar xalqaro miqyosda, ijtimoiy ongda paydo qilinadi va lozim topilgan vaqtda muvaffaqiyatli manipulyatsiya qilish uchun, uzoq vaqt xotirada saqlanadi. Aksariyat tarixiy qora miflar nufuzli intellektuallar: olimlar, yozuvchilar tomonidan yaratiladi va hukmron elita tomonidan madaniy gegemonlikni saqlab qolish maqsadida qo‘llab-quvvatlanadi. Bu miflar hukmron guruhlarning tarix sahnasiga chiqish davridagi hodisalarni oqlashga xizmat qiladi. Agar qora miflar nufuzli xalqaro olimlar tomonidan qo‘llab-quvvatlansa u holda ular uzoq vaqt saqlanib qoladi hamda unga yondosh boshqa qora miflarning yaralishiga sabab bo‘ladi.

Agar yurtimiz tarixiga diqqat qaratsak, ayniqsa, sobiq ittifoq ideologiyasi doirasida bir nechta qora miflarni kuzatish mumkin. Misol uchun Amir Temurning g‘oyat shafqatsizligiga oid qora miflar bunga misol bo‘ladi. Unga ko‘ra Amir Temurning potologik darajada shafqatsiz bo‘lishi turkiy xalqlarning irratsional “yovvoyi” mentaliteti bilan bog‘lanadi. Bu ma’nodan nafaqat Amir Temurning boshqaruv usuli, balki rus bosqiniga davom etgan davlatchilik tizimi ratsional madaniyat, ya’ni g‘arb madaniy standartlariga mos kelmaydi.

Bu kabi muayyan mafkuraga xizmat qiluvchi qora miflarni insoniyat tarixi taraqqiyoti davomida ko‘plab uchratish mumkin.

Agar Yevropa tarixiga nazar solsak, inkvizitsiya haqidagi mif bugungi zamonaviy g‘arb jamiyatlarining asosiy miflari, protestantlik va kapitalizmning paydo bo‘lishi, ilm fanni yuzaga keltirishiga sabab bo‘lgan, degan mif bilan chambarchas bog‘liqligini kuzatish mumkin. Bu ma’nodan feodalizmning shavqatsizliklari, keyinchalik ishchilarning eksplutatsiya qilinishi, mustamlakachilik harakatlari, millionlab qoratanlik insonlarning qullikka sotilishi ilm fanning yuzaga kelishi va taraqqiyot haqidagi miflar bilan oqlanadi.

Keyinchalik fan tarixida yana bir muhim tezis ilgari surildi. Unga ko‘ra ilm fan Yevropaning shimoli hududlarida yuzaga keldi, zotan shimolda inkvizitsiya keng tarqalmagandi. Chunki inkvizitsiya va kontrreformatsiya avj olgan janubiy hududlarga ratsional tafakkur begona edi [6].

Yuqoridagi mulohazalarga tayanib shuni nazardan chetda qoldirmaslik lozimki, insoniyatning madaniy rivojiga, ilm fan taraqqiyotiga qaysidir hudud, xalqlar, millatlarning ta’sirini bo‘rtirib ko‘rsatish bir jihatdan murakkab, bir tomondan esa, oson. Bu ma’nodan, ratsional tafakkur tarziga ega bugungi zamonaviy jamiyatlarning qay tarzda qachon ushbu ko‘rinishga kelganligini, arvohlar, iblislar, jodugarlar haqidagi tassavvurga to‘la uyg‘onish davri tafakkuridan zamonaviy ratsionallikka o‘tganligini, marifatparvarlik davri, Dekard davri qaysi nuqtadan boshlanishini aniqlash imkonsiz.

Shuningdek, Yevropa tarixini o‘rganuvchi bir qator olimlar diniy reformatsiya aniqrog‘i, protestantlik mazxabining paydo bo‘lishi inkvizitsiyaga barham berishda muhim rol o‘ynadi, degan tezisni qora mif deb ataydilar. Ularning mulohazalariga ko‘ra, reformatsiya aqlni diniy xurofotlardan xalos qildi degan qarash, protestant mazxabining asoschilari: Lyuter, Kalvin, Baksterlarning mutaassib darajada jodugarlikka qarshi chiqqanlik faktiga to‘g‘ri kelmasligini ta’kidlaydilar.

Zamonaviy inson tafakkuridagi asosiy yorqin miflar G‘arbning ratsionalistik metodologiyasi natijasida vujudga keltirilgan. Bu miflar jamlanmasini aksariyat faylasuf olimlar “yevropasentrizm” haqidagi miflar deb ataydilar. Bu ma’nodan “Yevropa” tushunchasi geografik nuqtai

nazardan emas, madaniy kontekstda talqin qilinadi. XX asrning ikkinchi yarmida ayrim madaniyatshunos olimlar yevropasentrizmning yadrosi sifatida AQSh sotsio madaniy muhitini ko'rsatadilar, lekin bu qarashlarni qabul qilmaydigan ilmiy doiralar ham mavjud.

Umuman olganda, yevropasentrizmni G'arbning metodologiyasi deb atash mumkin, chunki, uning doirasiga bir-birini butunlay inkor qiluvchi qarashlarni kiritish mumkin. Masalan, liberalizm va marksizm bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shunisi e'tiborga molikki, liberalizm ham, marksizm ham tarixning g'arb manadiyati shakllangan bosqichlariga oid dunyo manzarasi va postulatlaridan kelib chiqadi.

Yevropasentrizm o'ziga xos mafkura sifatida ayniqsa, g'arbning sobiq mustamlaka hududlari va uchunchi dunyo mamlakatlariga singdiriladi. Bu ma'noda yevropasentrizm tarixiy nuqtai nazardan har qanday millatga xos etnosentrizmdan farq qiladi. Yevropasentrizm ideologiya sifatida, universalizmga da'vo qiladi. Unga ko'ra, har bir xalq, madaniyat, millat bir xil tarixiy bosqichni bosib o'tadi, ular rivojlanish bosqichlariga ko'ra, bir-birlaridan o'zaro farq qiladi.

Yevropasentrizm ayniqsa, XIX asrda keng tarqaldi, lekin uning asosiy g'oyalari hatto bugungi kunda ham o'zgartirani yo'q. Ayniqsa, o'z tarixiy yo'lini belgilashni boshlagan jamiyatlarda yevropasentrizm mafkurasini targ'ib qiluvchi siyosatchilar "Albatta G'arbg'a ergashish kerak, chunki bu farovon hayot" qabilidagi shiorlar bilan oldinga intiladilar.

Shuni nazardan chetda qoldirmaslik lozimki, yevropasentrizmni butun insoniyatni yaxlit, universal dunyo manzarasini ilgari suruvchi utopik g'oyalar ekanligini G'arbning ilg'or faylasuf, olimlarining o'zi ta'kidlaydi. Misol uchun, fransuz antropolog olimi K. Levi Stros yevropasentrizm g'oyalarini inkor etadi:

"Biz ko'nikib qolgan ma'nodagi butun dunyoning yaxlit sivilizatsiyasining mavjud bo'lishi mumkin emas. Chunki sivilizatsiya ulkan miqdordagi xilma-xil madaniyatlarning o'zaro birligini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, sivilizatsiyaning mavjudligi ana shu turfa xil madaniyatlarning tirikligi bilan belgilanadi. Dunyo sivilizatsiyasi o'zining originalligi va tabiiyligini saqlab qolgan hamda teng holda rivojlanayotgan ko'pgina madaniyatlarning katta ittifoqini anglatadi.

Agar ta'bir joyiz bo'lsa, insoniyatning muqaddas burchi bitta madaniyat, millat yoki jamiyatning statusini ulug'lovchi ko'r-ko'rona partikulyatsiya ta'siridan xolos bo'lishga intilishdir. Shuni unutmaslik kerakki, insoniyatning faqat bir qismi boshqalarga to'g'ri hayot tarzini ko'rsatuvchi formulaga ega emas, boz ustiga butun dunyoda bir xil hayot tarzining o'zi bo'lishi mumkin emas" [7].

Quyida yevropasentrizmning bir nechta bazaviy miqlarini keltirib o'tamiz, zotan aynan mana shu miqlar keyinchalik: yevropa demokratiyasi, bozor iqtisodiyoti, fuqarolik jamiyati va erkinlik haqidagi mafkuraviy konsepsiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

G'arb sivilizatsiyasining xristian sivilizatsiyasi bilan aynanlashtirish borasidagi urinishlar buning yaqqol misoli bo'la oladi.

Barcha yirik sivilizatsiyalari kabi G'arbiy Yevropa madaniyati ham o'zining konsolidatsiya jarayonida diniy omillardan keng foydalangan. Bu jihatdan, yevropasentrizm mafkura sifatida g'arbning xristianligi haqidagi mifni o'z strukturasi o'ziga xos ratsional tafakkur tarzi va dunyoqarash shaklini aks etuvchi matritsa o'rnida qabul qildi. Madaniyatning turli tarixi bosqichlarida mazkur mif turli variantlarda talqin qilindi. Fransuz marifatparvarlik davrida esa, butunlay inkor qilindi.

Cherkovga munosabat "Ilonning boshini yanch" shiori ostida namoyon qilindi. XX asrning oxiriga kelib esa, G'arb yahudiy xristianlik sivilizatsiyasi degan qarashlar ham ilgari surildi. Bu ma'noda xristianlik o'ziga xos obraz shakllantiruvchi omil sifatida baholandi. Aynan shu davrda G'arb xristian kishisi, Sharqlik musulmon insonga qarama-qarshi qo'yildi. Zamonaviy xristian inson obrazini yaratishda mafkurachilar, san'atkorlar birday xizmat qildilar.

Biroq yevropasentrizmning ushbu bosqichi xristianlik mifini talqin qilishdagi ichki ziddiyatlar bilan ham belgilanadi. Unga ko'ra, bir tomondan mazkur mifni konsolidatsiya qilishni istovchi tarafdorlar ko'paygan bo'lsa, boshqa tomondan, zamonaviy inson obrazidagi axloqiy me'yorlarning aksariyati xristianlikning asosiy g'oyalariga mos kelmaydi.

Ushbu murakkablik sanoat madaniyatining zamonaviy kishisi obrazini yaratish vaqtidayoq yuzaga kelgandi. Masalan mustamlakachilik harakatlari va ularning oqibatida yuzaga kelgan irqchilikni oqlash inson haqidagi xristianlik ilgari

surgan qarashlardan voz kechishga olib keldi. Zotan, hatto, o'rtaslar tafakkurida ham irqchilikka yo'l qo'yilmagandi.

Natijada yahudiylarning tanlangan xalq haqidagi qarashlari britaniyaliklar talqinida ilgari surildi. Bundan tashqari, Buyuk Karlning izdoshlari qadimiy keltlar ekanligi haqidagi miflar o'ylab topildi. Tarixchi olim A. Toynbi, "Ingliz zabon protestantlar orasida hatto bugungi kunda ham, xuddi eski axdda bitilganidek o'zlarini tanlangan xalq ekanligiga ishonuvchi insonlar mavjud"[8].

Diniy reformatsiya ya'ni, protestantlikning yuzaga kelishi davrida injil motivlaridan ko'ra eski axdga murojaat qilish, an'anaviy jamiyatning axloq qoidalariga mos kelmaydigan odatlar: moddiy foydaga intilish, kapital yig'ish kabi holatlarni oqlashda muhim rol bajardi. Bu jarayonni nemis sotsiologi va faylasufi M.Veber o'zining "Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi" nomli asarida batafsil bayon qiladi. Unga ko'ra, birgina tijorat va olib sotarlikni diniy nuqtai nazardan oqlanishi, keyinchalik moddiy kapitalga intilishning to'g'ri ekanligini g'oyaviy jihatdan asoslagan holda, g'arb kishisi tafakkurida teologik qarashlarning o'ziga xos inqilobini amalga oshirdi. M.Veyber mazkur jarayonlarning shu qadar katta ta'sirga ega bo'lganligini, ayrim britaniyalik diniy sektalar o'zlarini britan yaxudiylari deb ataganliklari bilan izohlaydi.

M.Veyber mazkur britaniya "yahudiyligining" zamonaviy jamiyat madaniyatini shakllanishida muhim rol bajarganligini ta'kidlab o'tadi.

Umuman olganda, texnologiya va kuch qudrat kulti aks etgan sanoat sivilizatsiyasining madaniy qiyofasi xristianlik qadriyatlarini emas, olamni qayta tuzish uni taraqqiy ettirishni namoyon qiluvchi "titan Prometey" obrazini ilgari suradi. Darhaqiqat, ma'rifatparvarlik davridan boshlangan g'arb madaniyatini Prometey obrazi ifodalaydi. Ushbu obraz nafaqat tafakkur tarzi balki, barcha sohalariga kirib bordi. Bunyodkorlik, ma'rifat tarqatish, tarbiya, tabiat kuchlarini bo'ysundirish, bularning barchasi sanoat sivilizatsiyasining asosiy qadriyatlarini sanaladi.

XX asrning so'nggi davrlarini yozuvchilar, san'atkorlar, faylasuflarning ta'biri bilan aytganda sikloplik madaniyatining namoyon bo'lishi deb atash mumkin. Zotan bu ma'noda dastlab bunyodkorlikka xizmat qilgan kuch qudrat, endilikda vayronkorlik

jihatlarni namoyon qilmoqda. Bu jarayonlarning madaniy qiyofasida esa, neomajusiylilik rituellari ko'proq ko'zga tashlanadi. O'z navbatida mafkurachi manipulyatorlar buni g'arb antik madaniyatning to'g'ridan to'g'ri vorisi degan mulohazalar bilan oqlaydilar.

Yevropasentrizmning yana bir keng tarqalgan miflaridan biri bu, G'arb sivilizatsiyasi antik davr madaniyatidan bevosita kelib chiqqan degan tezis sanaladi. Mazkur tezis barcha tarixiy davrlarga ko'ra, mutanosib tarzda talqin qilinadi.

Iqtisodiy jihatdan antik davrdan yangi davrga o'tish jarayonlari formatsion yondashuvga ko'ra izohlanadi. Boshqacha qilib aytganda, tarix taraqqiyotning uzluksiz jarayoniga muvofiq o'zgarib boradi. Ibtidoiy jamiyatlardagi ishlab chiqarish kuchlari o'zgarishi natijasida quldorlik bosqichi, so'ngra feodalizm, ilm fan rivojlanishi natijasidagi ishlab chiqish munosabatlari o'zgarishi bilan kapitalizm yuzaga keladi. Formatsion davrning faqat shu ko'rinishdagi o'zgarishi to'g'ri deb baholanadi. Slavyan va turkiy xalqlarda quldorlik tizimining bo'lmaganligi, xitoyda esa krepostnoylik huquqining mavjud emasligi, mazkur xalqlarning sivilizatsiya davrlarini boshdan kechirmaganligi bilan izohlanadi.

Tom ma'noda tarixga nisbatan formatsion yondashuv yevropasentrizmning miflaridan biri sanaladi. Zotan, qadimgi antik madaniyat g'arb sivilizatsiyasining bir qismi emas, qadimgi sharq madaniy tizimi bilan bog'liq hisoblanadi. Keyinchalik g'arbiy Yevropa Rim va Sharqiy xristianlik Vizantiya orqali uning vorisiga aylandi. Yunon miflari o'rniga arentalizm – sharqning rimlashgan miflari yaratildi. Shuni nazardan soqit qilmaslik lozimki, antik davr miflari o'z mohiyatiga ko'ra xristian miflaridan tubdan farq qilgan. Bu haqda, antik davr miflari bo'yicha yirik mutaxassis, AQShlik olim M.Bernalning qarashlariga asoslanib Samir Amin quyidagi mulohazalarni keltiradi:

"Yevropasentrizmning miflari shu qadar o'ziga xoski, unda turli elementlar zaxira qilib qo'yiladi. Agar mafkuraviy vaziyat to'g'ri kelsa bir element o'rniga, ustalik bilan boshqasi qo'llaniladi. Masalan, ma'rifatparvarlik davridagi burjuaziya xristianlik ta'limotini g'oyat tanqid qilgan, shu bois, ular ayni shu davrda yunon miflarini bo'rttirib ko'rsatishga uringan. Bu mifga ko'ra, qadimgi Yunoniston ratsional falsafaning beshigi bo'lgan, Sharq esa metafizikani yengib o'ta olmagandi.

Mazkur tezisni mistifikatsiya qilinganini Marten Bernal o'zining ta'biriga ko'ra, qadimgi yunonistonni miflashtirish jarayoni bilan izohlaydi. Bernal qadimgi yunonlar o'zlarining qadimgi Sharq madaniyatining bir qismi ekanligini bayon etishgan jihatlarga diqqat qaratadi. Qadimgi yunonlar Misr va finikiyaliklardan o'rgangan narsalarini g'oyat qadrlaganlar va bugun yevropasentristlar ta'kidlayotgan g'arb madaniyatiga o'zlarini mansub deb bilmaganlar. Aksincha, ular o'zlarining ajdodlari sifatida Misr va finikiyaliklarni ko'rsatib o'tganlar"[9].

Yevropasentriзмning keng tarqalgan miflaridan yana biri bu ijtimoiy evolyusiya nazariyasi sanaladi. Evolyusiya nazariyasi ayniqsa, Ch.Darvinning qarashlari muvaffaqiyatidan so'ng, fundamental mifga aylandi. Darwin nazariyasi, o'sha davr ijtimoiy hayotga, tafakkur tarziga kirib ulgurgan stereotip va qarashlarni ilmiy asoslab berishga xizmat qildi. Unga ko'ra, jamiyat rivojlangan, rivojlanayotgan hamda rivojlanmaganlar qatlamiga ajratildi. Kundalik tafakkur tarziga, rivojlanmagan qatlamlar, madaniyatlar raqobat oqibatida yo'qolib ketadi, kuchlilar rivojlanmaganlarni eksplutatsiya qilishi mumkin, zero bu, tabiat qonuni degan fikr kirib bordi.

Biroq, antropolog olimlar jamiyat va madaniyatga evolyutsion qarashni tadbiiq qilish mafkuraviy spikulyatsiyadan boshqa narsa emasligini, u hech qanday ilmiy asosga ega emasligini ta'kidlashadi. Masalan, K. Levi Stros bu jihatni quydagicha izohlaydi:

"Biologik evolyutsionizm va soxta evolyutsionizm o'zaro katta farq qiluvchi hodisalardir. Masalan, yer qarining geologik qatlamlariga nazar salsak, muayyan moddalarning yuzaga kelishi turlicha kechadi. Geologik nuqtai nazardan yer qatlamlaridagi moddalar xuddi, hayvonot olamidagidek, biri ikkinchisini keltirib chiqarmaydi. Shu bois xam, hayvonot olamiga tegishli bo'lgan turlarning kelib chiqishi nazariyasini mavjud barcha sohalarga qo'llash g'oyat darajada ilmsizlikni anglatadi"[10].

Ammo, ayni o'rinda evolyutsionizmning faqatgina mafkuraviy targ'ibot vositasi ko'rinishidagi jihatlari haqida so'z bormoqda. Shu ma'noda, har qanday ilmiy nazariya uning tabiiy yoki ijtimoiy-gumanitar sohaga tegishli bo'lishidan qat'iy nazar, manipulyatorlar tomonidan ustalik

bilan foydalanilishi mumkinligini nazardan soqit qilmaslik lozim.

Ma'lumki, argumentlash nazariyasida autoretetlar fikrning chinligini asoslashdagi muhim argument sifatida qo'llanilishi mumkin, ko'pincha, bunday autoretetlar qatoriga, buyuk va taniqli shaxslar, diniy matnlar, qadriyatlar kabilar keltirilib o'tiladi. Ammo, yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, ilmiy nazariya va konsepsiyalar ham kishilarni muayyan fikr yoki pozitsiyaning chinligini isbotlashdagi nufuz argumenti sifatida tadbiiq qilinishi mumkin. Bu esa avvalo, ziyolilar qatlami, u orqali esa, keng aholi ommasi ongini manipulyatsiyalashda birmuncha qo'l keladigan mexanizm sanaladi. Ayniqsa, tarixni sohtalashtirishga qaratilgan manipulyatsiya jarayonida ana shunday konsepsiyalar asosida miflar yaratish mexanizmi manipulyatorlar tomonidan unumli foydalaniladi.

Xulosa va takliflar

1. Mif eng qadimgi dunyoqarash shakli bo'lib, u muayyan makon va zamonda ro'y bergan axborot taqchilligi oqibatida yuzaga keladi.
2. Zamonaviy miflar ham muayyan ijtimoiy-siyosiy masalada kuzatiladigan axborot taqchilligidan unumli foydalanilgan holda manipulyativ maqsadlarga ko'ra ishlab chiqilgan holda jamoatchilik ongiga keng singdiriladi.
3. Zamonaviy miflar orasida ilmiy miflar argumentatsion nuqtai nazardan kuchili ratsional asosga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bunday miflar irqchilik, orientalizm, sivilizatsion gegemoniya singari destruktiv ideologiyalarni mantiqiy va ilmiy asoslash uchun ishlab chiqiladi.
4. Zamonaviy miflar jamoatchilik ongiga keng ta'sir ko'rsatish uchun aforitetga murojaat qilish usuli orqali asoslanadi. Aniqrog'i, yetakchi mutaxassis va ekspertlarning qarashlari, ilmiy ishlari sun'iy tarzda ishlab chiqilayotgan mifni asoslovchi argument sifatida ko'rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шостром Э. «Анти-Карнеги», или Человек-манипулятор. - М.: Попурри, 2004. - 127 с.
2. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. - М.: Академический проект, 2006. - 208 с.
3. Доценко Е Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита - М: Юрайт, - 44с.

4. *Кассирер, Э.* Философия Просвещения / Пер. с нем. В. Л. Махлина. — М.: РОССПЭН, 2004. — 400 с.

5. *Carnivalization As a Way of Transmitting Socio-cultural Experience in the Era of Post-literacy* Natalya Vladimirova, Yevgeniya Kolmakova, Yevgeniy Mezentsev, Liliya Mosienko, and Natalya Solomina Omsk State Technical University, Omsk, Russi 4th CTPE 2019 Fourth International Scientific Conference Communication Trends in the Post-literacy Era: Multilingualism, Multimodality, Multiculturalism Volume 202.

6. *Science, technology & society in seventeenth century England* by Merton, Robert King, 1910.

Publication date 1970 Topics Science -- Social aspects, Science -- Great Britain -- History, Science and civilization Publisher New York : H. Fertig

7. Lévi-Strauss Claude. *Structural Anthropology*. — Basic Books, 1963. — С. 51.

8. *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. — М.: Рольф, 2002. — 592 с.

9. [Foster J.B.](#) [Samir Amin at 80: An Introduction and Tribute](#) // [Monthly Review: An Independent Socialist Magazine](#) / [J.B.Foster](#)— New York City: 2011. — Vol. 63, Iss.5.

10. Lévi-Strauss Claude. *Structural Anthropology*. — Basic Books, 1963. — С. 51.

